

تحلیل محتوای کتاب‌های دوره متوسطه اول برحسب میزان توجه به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در سال تحصیلی ۹۷-۹۸

عیسی برقی*

محمد حرفتی سبحانی**

چکیده

امروزه دغدغه‌های توسعه پایدار سبب شده که سرمایه اجتماعی در کانون برنامه‌ریزی‌های تربیتی قرار گیرد. پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی و نحوه گردآوری داده‌ها براساس تحلیل محتواست. جامعه آماری پژوهش محتوای کتاب‌های دوره متوسطه اول است و برای نمونه‌گیری کتاب‌های پیام‌های آسمانی، فارسی، تفکر و سبک زندگی، و مطالعات اجتماعی انتخاب شدند. ابزار پژوهش سیاهه محقق ساخته سرمایه اجتماعی برحسب نظریه پاتنام بود که برای برآورد روایی از روایی محتوایی استفاده شده و پایایی آن از طریق روش اسکات برابر ۸۹/۵۴ درصد محاسبه شد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از سنجش فراوانی و روش آنتروپی شانون استفاده شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در دوره متوسطه اول، میزان توجه به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی وضعیت مطلوبی دارد و سهم مؤلفه‌های هنجارهای هم‌یاری از دیگر مؤلفه‌ها بیش‌تر است. هرچند که ضریب اهمیت مؤلفه شبکه‌ها در کتاب‌های پیام‌های آسمانی و ضریب اهمیت مؤلفه اعتماد در کتاب‌های مطالعات اجتماعی در مقایسه با سایر مؤلفه‌ها در جایگاه پایین‌تری قرار دارد. در فرجام مقاله، پیش‌نهاد شد ضمن تقویت جایگاه شبکه‌ها در کتاب‌های تفکر و سبک زندگی، شاخص‌های مردم‌سالاری، اعتماد اجتماعی و نهادی از نمود بالایی برخوردار باشند.

* استادیار مطالعات برنامه درسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان (نویسنده مسئول)، isabarqi@yahoo.com

** کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، mherfatisobhani@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۱۲

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی، کتاب‌های درسی، دوره متوسطه اول، تحلیل محتوا.

۱. مقدمه

یکی از مباحثی که انسان‌ها در تمام دوران عمر خویش برای تداوم بقا و تعالی حیات خود را نیازمند آن می‌دانند مسئله ارتباط با دیگر افراد است. مسلماً، هر مجموعه انسانی که به صورت تصادفی در یک‌جا گرد هم آمده باشد نمی‌تواند در خدمت هدف مذکور برآید؛ مگر آن‌که در بستر واحدی مشخص، تحت عنوان اجتماع یا جامعه انسانی شکل یافته و سبب تسهیل مرادفات و پیوستگی میان انسان‌ها گردد. در دهه‌های اخیر، دغدغه‌های توسعه اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی در میان جوامع موجب گردیده است که مقوله‌های جامعه با مفهوم سرمایه درآمیزد و باعث پیدایش اصطلاح نوین سرمایه اجتماعی (social capital) شود. مفهوم سرمایه اجتماعی به پدیده‌ای اشاره دارد که منبع اصلی خلق آن اجتماع، یعنی حوزه تعاملات اجتماعی است و به روابط، نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، شبکه‌ها، و اعتماد اجتماعی مربوط می‌شود؛ سبب تسهیل هم‌یاری در گروه‌ها یا بین آن‌ها می‌گردد و با تقویت رفتار هم‌یارانه منافی را هم برای تک‌تک افراد و هم برای قاطبه جامعه ایجاد می‌کند؛ از این رو، سایر وجوه توسعه جامعه به نحو معناداری به این مفهوم وابسته است (علینی ۱۳۹۱). مفهوم سرمایه اجتماعی را نخستین بار هانی فان (Hanifan) در سال ۱۹۱۶ و به منظور بیان اهمیت مشارکت اجتماعی در ارتقای عملکرد تحصیلی مدارس به کار برد و بعدها در آثار جمیز کلمن (James Coleman 1999)، پیر بوردیو (Bourdieu 1986)، رابرت پاتنام (Fukuyama Francis 2000)، (Robert Putnam, cited Ghamari 2012)، فرانسیس فوکویاما (Fukuyama Francis 2000) به کار گرفته شد. رابرت پاتنام (1999) به عنوان یکی از شاخص‌ترین نظریه‌پردازان این عرصه، سرمایه اجتماعی را با ارتباطات بین افراد، شبکه‌های اجتماعی، هنجارهای اجتماعی، و اعتماد در ارتباط می‌داند که همکاری متقابل و هماهنگی را در جهت اهداف و منافع مشترک تسهیل می‌کند (cited Ghamari 2012). ابداع این مقوله توانست از یک سوی، پاسخ‌گوی تبیین عوامل توسعه نیافتگی کشورهای مختلف، علی‌رغم برخورداری از امکانات طبیعی و انسانی فراوان گردد و از سوی دیگر، مفهوم سرمایه را، که پیش‌تر مصداق اقتصادی داشت، به صورت اشکال غیرمادی و غیر ملموس جلوه‌گر سازد. این سرمایه را می‌توان در حکم کاتالیزوری (catalyst) دانست که با ایجاد ارتباط قوی در میان افراد و سازمان‌های جامعه، نیل به آرمان‌های جامعه را تسریع می‌کند و فقدان آن موجب تزلزل وضعیت روابط اجتماعی میان افراد جامعه، کاهش مشارکت اجتماعی، و پاره‌پاره شدن آن می‌شود. در صورت

برآورده شدن این سرمایه ناملموس، تعهد افراد در برابر جامعه خود، به نحو چشم‌گیری افزایش می‌یابد؛ از این رو، برای برقراری دموکراسی (democracy) سرمایه اجتماعی پیش‌نیازی ضروری محسوب می‌گردد (Kim 2012).

مطالعات انجام‌شده در دو دهه اخیر در کشور چالش‌های اساسی در ساختار روابط اجتماعی را در جامعه ایران بازنمایی می‌کند و نشان می‌دهد که نرخ مشارکت و اعتماد اجتماعی در ایران در سطح قابل‌قبولی نیست (تنکابنی و دیگران ۲۰۱۴). اوج‌گیری رفتارهایی نظیر دروغ، بی‌اعتمادی به نهادهای کشور، قانون‌گریزی، افزایش خشونت در جامعه، و تغییر جریان ارزشی بعد از دوران دفاع مقدس از عواملی است که افول سرمایه اجتماعی جامعه ایرانی را موجب شده است (سروش و افراسیابی ۱۳۸۹). در دوران حاضر، وضع کشور به گونه‌ای است که افراد بیش‌تر براساس نیازها و علایق فردی خود در جامعه رفتار می‌کنند تا مصالح جمعی. درحقیقت می‌توان گفت نوعی فردگرایی منفی در جامعه ایران گسترش یافته که شرایط اجتماعی و جهانی زمینه‌ساز آن بوده است (موحد و دیگران ۱۳۹۱). یافته‌های بیدل و محمودزاده (۱۳۹۱) در این ارتباط گویای آن است که شرایط و موقعیت فعلی کشور سبب نوعی ادراک منفی و در نتیجه کاهش حس تعلق به جامعه شده و پی‌آمدهایی هم‌چون ترک وطن، کاهش احساس مسئولیت، مشارکت سیاسی، و تعاملات اجتماعی در جامعه را به همراه داشته که این خود مانع بسیار عظیمی برای تحقق مفهوم شهروندی و دموکراسی در جامعه است. علاوه بر مباحث مرتبط با چالش‌های اجتماعی، سرمایه اجتماعی با توسعه پایدار رابطه‌ای مستقیم دارد (Francois and Zabognik 2005). در مقابل، در جامعه‌ای مانند ژاپن ارتباط و اعتماد بین مردم بعد از حوادث طبیعی در سال‌های اخیر به سهولت انجام گیرد (Nakagawa and Shaw 2004). نکته قابل‌توجه در این ارتباط آن است که سرمایه اجتماعی در میان تحصیل‌کردگان ایرانی در وضعیت خوبی قرار ندارد (شارع‌پور ۱۳۸۳؛ ذاکر صالحی ۱۳۸۷: ۲۵-۵۱؛ نازک‌تبار و ویسی ۱۳۸۷: ۱۲۱-۱۴۹؛ فولادپان ۱۳۸۸: ۸۷-۱۱۲)؛ حال آن‌که به اعتقاد هانگ (Huang et al. 2009)، جارولا (Jarvela 2011)، و آلان و کاتس (Allan and Cats 2012) آموزش تأثیر و رابطه‌ای مستقیم با سرمایه اجتماعی دارد و بایستی سبب بهبود سرمایه‌های اجتماعی در میان نوجوانان گردد که این امر نشانه‌ای آشکار بر این حقیقت است که نظام آموزشی در کشور در تقویت و خلق سرمایه‌های اجتماعی در میان دانش‌آموزان موفق نبوده است.

پروورش سرمایه ارزش‌مند اجتماعی در میان اعضای جوان جامعه مستلزم آماده‌کردن آن‌ها برای زندگی در اجتماع است و شایسته است این امر خطیر از دوران کودکی و

نوجوانی مورد توجه برنامه‌ریزان کلان کشور قرار گیرد. در این بین، فصل نوجوانی قابلیت بیشتری را برای رشد و نمو سرمایه‌های مربوط دارد. چهار نهاد مدرسه، خانواده، گروه هم‌سالان، و رسانه‌های ارتباط جمعی (گیدنز و کارن ۱۳۹۳) نقش مؤثری در جامعه‌پذیری بازه سنی یادشده دارند. بی‌شک یکی از اضلاع مهم این فرایند در مقیاس خرد مدرسه و در مقیاس کلان دستگاه تعلیم و تربیت کشور است، چراکه آموزش و پرورش، به معنی اعم، مترادف با جامعه‌پذیری است؛ یعنی فراگردی که افراد از طریق آن به یادگیری نقش‌ها، قواعد، روابط، و به‌طور کلی فرهنگ جامعه خود می‌پردازند (علاقه‌بند ۱۳۹۳). در نظام آموزش و پرورش ایران در حال حاضر متمرکزبودن نظام آموزشی و به تبع آن، نظام برنامه‌ریزی درسی سبب شده است که کتاب‌های درسی به‌عنوان شاخص اصلی محتوای برنامه درسی مورد عرضه قرار گیرند (سبحانی‌نژاد و دیگران ۱۳۹۴: ۸۰). با توجه به اهمیت سرمایه‌های اجتماعی در اجتماعی کردن نوجوانان، لزوم ورود مؤلفه‌های سرمایه یادشده در برنامه‌های درسی آشکار می‌شود. از طرفی مراجعه به اسناد بالادستی، از جمله قانون برنامه چهارم و پنجم توسعه (۱۳۹۱) و سند تحول بنیادین، نشان‌دهنده تأکید و اهمیت برنامه‌ریزان کشور بر پرورش سرمایه اجتماعی است که همین امر بر همکاری و هماهنگی دستگاه‌های متولی فرهنگ جامعه و انجمن‌های غیردولتی صحنه می‌گذارد.

در حال حاضر، تحقیقات به عمل آمده درباره جایگاه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی اغلب بر کتاب‌های درسی دوره‌های ابتدایی (حیبی‌فر ۱۳۹۲؛ قاسمی و قدسیه ۱۳۹۰؛ عسگری مقدم ۱۳۸۲) و متوسطه دوم (ولی‌پور ۱۳۹۰) متمرکز است. نتایج تحقیقات یادشده بر حضور کم‌رنگ و نامتوازن مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی صحنه می‌گذارد؛ در حالی که خبری از بررسی مؤلفه‌های مزبور در کتاب‌های دوره متوسطه اول وجود ندارد. از طرفی، سیدنورانی (۱۳۹۴)، آلان و کاتس (۲۰۱۲)، و جارولا (۲۰۱۱) بر اهمیت حضور عناصر سرمایه اجتماعی در برنامه درسی مدارس، به‌خصوص در دوره آموزش عمومی، تأکید دارند؛ بر این اساس، در دوره متوسطه اول، به دلیل نوپا و جدیدالتألیف بودن کتاب‌های درسی، این خلأ تحقیقاتی بیش‌ازپیش احساس می‌شود و این شائبه به ذهن خطور می‌کند که آیا در مواجهه با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی با نوعی برنامه درسی پوچ (null curriculum) آشکار سروکار داریم؟ با توجه به مطالب بیان‌شده، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که میزان توجه به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول به چه صورتی است؟

۲. مبانی نظری و پیشینه تحقیق

اصطلاح سرمایه تأکید بر امری مولد دارد که به واسطه آن می‌توان ارزشی خلق کرد، کاری انجام داد، به هدفی نائل شد، مأموریتی را در زندگی انجام داد، و نقشی را در جهان ایفا کرد (نیازی و دیگران ۱۳۸۶). صاحب‌نظران عرصه اقتصاد اصطلاح سرمایه را اصولاً به معنای مجموع پول گردآوری شده‌ای می‌دانند که برای مصرف فوری به کار نمی‌رود، بلکه کار مولد را افزایش داده و به امید کسب سود در آینده می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد (فیلد ۱۳۹۲). در نیم قرن اخیر، اشکال دیگری از سرمایه در ارتباط با حوزه اقتصاد یا فارغ از دیدگاه اقتصادی مطرح شده است. در دهه ۱۹۶۰ م بود که نخستین بار بکر (Becker) و شولتز (Schultz) مفهوم سرمایه انسانی را معرفی کردند. آن‌ها کوشیدند تا ارزش اقتصادی سرمایه‌گذاری در امر آموزش را برآورده کنند (Schultz 1960). بعدها بوردیو، جامعه‌شناس مشهور فرانسوی، علاوه بر سرمایه اقتصادی، سرمایه را در اشکال فرهنگی، نمادین، و اجتماعی دسته‌بندی کرد (روحانی ۱۳۸۸).

اگرچه سرمایه اجتماعی مفهومی نوین و نوپا در عرصه مطالعات اجتماعی است، به سبب ریشه‌داشتن در روابط نوع بشر، از دیربگی‌ای طولانی، هرچند نهفته، برخوردار بوده و از اواخر قرن بیستم، به متون علوم سیاسی و جامعه‌شناسی وارد شده است. ایده محوری سرمایه اجتماعی را در واژه روابط می‌توان خلاصه کرد. اعضای جامعه با برقراری تماس با هم‌دیگر و تداوم آن چیزهایی را کسب می‌کنند که به تنهایی قادر به کسب آن‌ها نیستند. در همین زمینه، از کوچک‌ترین سطح از ارتباط (خانواده، دوستان، و اعضای گروه) تا بزرگ‌ترین سطح از ارتباط (جامعه)، دارایی مهمی وجود دارد که می‌توان به‌هنگام ضرورت، از آن بهره برد (علینی ۱۳۹۱). به عقیده بسیاری از صاحب‌نظران در عرصه سرمایه اجتماعی، دقیق‌ترین مفهوم سرمایه اجتماعی مربوط به نظریه‌های پاتنام است (هنرور و دیگران ۱۳۹۴؛ زارع شاه‌آبادی و ترکان ۱۳۹۱؛ علینی ۱۳۹۱؛ Hao 2011). پاتنام سرمایه اجتماعی را چنین تعریف می‌کند: سرمایه اجتماعی مانند مفاهیم سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی، به ویژگی‌های سازمان اجتماعی نظیر شبکه‌ها، هنجارها، و اعتماد اشاره دارد که همکاری و هماهنگی برای کسب سود متقابل را تسهیل می‌کند (پاتنام ۱۳۹۲). وی سرمایه اجتماعی را خلاف سایر سرمایه‌ها، که خصوصی‌اند، کالایی عمومی می‌داند و می‌گوید که سرمایه اجتماعی به‌سان یکی از ویژگی‌های ساختار اجتماعی، که فرد در آن قرار دارد، در مالکیت خصوصی هیچ‌یک از

افرادى نیست که از آن منتفع مى‌شوند. از نظر پاتنام، تسهیل کنش‌های ارادى و کسب منفعت متقابل مهم‌ترین کارکردهای سرمایه اجتماعى به‌شمار مى‌رود (همان: ۲۸۵). وی مکانیسم تولید و بازتولید سرمایه اجتماعى را براساس خصوصیات ذاتى خود منابع سرمایه اجتماعى توضیح مى‌دهد و معتقد است منابع سرمایه اجتماعى مانند اعتماد، هنجارها، و شبکه‌ها معمولاً خودتقویت‌کننده و خودافزاینده‌اند و خود ضامن حسن اجرای خود به‌شمار مى‌روند. همکاری‌های موفقیت‌آمیز در یک مورد پیوندها و اعتمادهایی را ایجاد مى‌کند که خود دارایی‌های اجتماعى را سبب مى‌شود و همکاری‌های آتى درباره موضوعاتى بی‌ارتباط با آن مورد را تسهیل مى‌کند (ابوالحسن تنهایی و حضرتى ۱۳۸۸). برعکس، فقدان این ویژگی‌ها در جوامع غیرمدنى نیز خصلى خودتقویت‌کننده دارد؛ عهدشکنى، بی‌اعتمادى، فریب و حيله، بهره‌کشى، انزوا، و بی‌نظمى در یک جو خفقان‌آور، دوره‌های باطل را تشدید مى‌کند (پاتنام ۱۳۹۲). پاتنام نظام آموزشى را یک ژنراتور قوى سرمایه اجتماعى معرفى مى‌کند که به بهترین شکل مى‌تواند به تولید و نگه‌دارى سرمایه اجتماعى از طریق کتاب‌های درسى و معلمان بپردازد (Print and Coleman 2003). پاتنام در آثار خود، سرمایه اجتماعى را مشتمل بر سه مؤلفه مى‌داند که عبارت‌اند از:

۱.۲ شبکه‌ها

به‌طورکلى، یک شبکه مجموعه پیوندهایی است که افراد، کنش‌گران، یا گروه‌ها را به هم متصل مى‌سازد؛ به عبارت دیگر، منظور از شبکه‌ها در سرمایه اجتماعى شبکه روابط و تعاملات موجود در سطح فردى میان افراد (هم‌چون پیوندهای خویشاوندى و خانوادگى)، در سطح گروهى میان گروه‌ها، در سطح اجتماعى بین گروه‌ها (هم‌چون پیوند با افرادى که به‌خودى خود آن‌ها را نمى‌شناسیم)، و در سطح ملی میان گروه‌ها با یکدیگر و نهادهای رسمى با دولت است (باستانی و رزمى ۱۳۹۳). از نظر پاتنام، شبکه‌ها درکنار سایر عناصر اجتماعى مى‌توانند با تسهیل اقدامات هماهنگ، کارآمدى جامعه را افزایش دهند. مشارکت در سازمان‌های مدنى، مهارت‌های همکارى، و نیز حس مسئولیت مشترک برای کوشش جمعى را در افراد تلقین مى‌کند. به‌علاوه، وقتى افراد عضو گروه‌های مختلف با اهداف و اعضاى متفاوتى باشند، به‌طور طبیعى به‌واسطه تعامل و فشارهای متقاطع، دیدگاهشان معتدل مى‌شود (پاتنام ۱۳۹۲: ۱۶۰).

۲.۲ هنجارهای هم‌یاری

هنجار در اصطلاح جامعه‌شناسی، به الگوی رفتاری‌ای گفته می‌شود که روابط اجتماعی را تنظیم می‌کند و اکثریت افراد خود را به آن پای‌بند می‌دانند. هم‌یاری بر آن دسته از فعالیت‌هایی دلالت دارد که افراد نسبت به هم‌دیگر انجام می‌دهند، یعنی به همکاری‌های بین‌فردی و پاسخ به نیازهای فردی هم‌یاری گفته می‌شود (کاوسی و کیاسی ۱۳۸۸: ۵۵). پاتنام (۱۳۹۲) هنجارهای هم‌یاری را مولدترین جزو سرمایه اجتماعی و چه بسا ملاک سرمایه اجتماعی می‌داند و تصریح می‌کند که گروه‌ها و جوامعی که این هنجارها بر آن‌ها حاکم است، به شکل مؤثری، بر فرصت‌طلبی و مشکلات کار گروهی فائق می‌آیند (علینی ۱۳۹۱) و از طرفی، مانع فرصت‌طلبی‌ها و هنجارشکنی افراد می‌شوند، مشکلات عمل جمعی را حل می‌کنند، و اعتماد را به وجود می‌آورند. هنجارها از طریق سرمشق‌شدن، اجتماعی‌شدن (از جمله از طریق آموزش مدنی)، و نیز از طریق مجازات در افراد جامعه تلقین و تثبیت می‌شوند (پاتنام ۱۳۹۲: ۲۹۵).

۳.۲ اعتماد

معمولاً اعتماد به عنوان انتظارات مناسب درباره کنش‌های دیگران در نظر گرفته و به تمایل فرد در قبول خطر در رفتار دیگران تعبیر می‌شود؛ تمایلی که مبتنی بر حس اطمینان است و براساس آن، دیگران به گونه‌ای رفتار خواهند کرد که از آن‌ها انتظار می‌رود (موحد و دیگران ۱۳۹۱). پاتنام اعتماد را نیرویی درونی می‌داند که فرد برای برقراری تعامل با سایرین ناگزیر به داشتن آن است (۱۳۹۲). مطابق این تعریف، باور و تعهد دو مؤلفه اعتماد را تشکیل می‌دهد. مقصود از باور این است که کنش‌گر در تعامل با کنش‌گران دیگر، به گونه‌ای عمل کند که گویا آینده برای او معلوم است و در نتیجه، به عمل دیگران اعتماد می‌کند. تعهد به این موضوع اشاره دارد که فرد خود را ملزم می‌کند با پی‌آمدهای نامعین و غیرقابل‌کنش دیگران به صورت فعال برخورد کند (فصیحی ۱۳۹۲: ۱۵۴).

اعتماد در هر جامعه‌ای به چهار صورت خود را نشان می‌دهد:

۱. اعتماد بنیادی یا اعتماد ذهنی: نگرشی است به خود و دنیای پیرامون که رفتار و اعمال ما را متأثر می‌سازد (اوجاقلو و زاهدی ۱۳۸۴).
۲. اعتماد بین‌شخصی یا اعتماد به افراد آشنا (اعتماد غیررسمی): اعتماد بین‌شخصی نشان‌دهنده میزان اعتماد به افراد فامیل، دوست، همسایه، و نظایر آن است (غفاری ۱۳۸۳).

۳. اعتماد اجتماعی یا اعتماد تعمیم‌یافته یا اعتماد به بیگانگان: این اعتماد در سطحی وسیع‌تر از مرزهای خانوادگی، خویشاوندی، آشنایان، همسایگی، و طایفه‌ای قرار می‌گیرد (اوجاقلو و زاهدی ۱۳۸۴).

۴. اعتماد مدنی یا اعتماد به سازمان‌ها و نهادها (اعتماد رسمی): نشان‌دهنده میزان اعتماد به نهادها و سازمان‌هایی نظیر مدرسه، دانشگاه، دادگاه، نیروی انتظامی، مسئولان اداره کشور، و مانند آن است (افشانی و دیگران ۱۳۸۸: ۶۶).

عوامل مختلفی در ایجاد سرمایه اجتماعی نقش دارند: خانواده، اجتماع، و نظام‌های آموزشی از مهم‌ترین کانون‌های شکل‌گیری سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند. پس از خانواده، محیط اجتماعی دومین نهادی است که به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی کمک می‌کند؛ اما با صنعتی‌شدن جوامع، روند شکل‌گیری سرمایه اجتماعی از خانواده و اجتماع به سمت نهادهای آموزشی منتقل شده است (اندرسون ۱۳۸۷).

به‌باور هلویل و پاتنام (۲۰۰۷)، آموزش و سرمایه اجتماعی رابطه‌ای بسیار قریب با یک‌دیگر دارند، چراکه آموزش بهترین عامل در خلق بسیاری از اشکال تعهدات اجتماعی و سیاسی است (شکرپیگی ۱۳۸۹). در همین راستا، پژوهش‌های اخیر در کشورهای حوزه اسکاندیناوی (Scandinavian) در غرب، گویای آن است که افراد تحصیل‌کرده تمایل زیادی به عضویت در جمعیت‌های داوطلبانه، مشارکت در فعالیت‌های سیاسی، و رعایت هنجارهای جامعه دارند و همچنین، اعتماد اجتماعی و اعتماد نهادی آن‌ها در سطح بالاتری از افراد دیگر قرار دارد (Print and Coleman 2003). هانگ و همکاران (Huang et al. 2009) بر این عقیده‌اند که یک سال اضافی تحصیل اعتماد افراد را ۰/۰۲۴ و احتمال مشارکت در انجمن‌ها و فعالیت‌های داوطلبانه را ۰/۰۲۸ افزایش می‌دهد.

برنامه‌هایی که درصدد افزایش سرمایه اجتماعی در میان کودکان هستند، امیدوارانه از طریق تأکید بر ویژگی‌هایی چون صداقت، درستی، تأدیب نفس، و مسئولیت‌پذیری فردی سعی در بهبود پارامترهای مؤثر بر سرمایه اجتماعی دارند. همه این برنامه‌ها در جست‌وجوی این امرند که از طریق مشارکت بیشتر افراد و انجام خدمات داوطلبانه، به حل مشکلات مهم اجتماعی کمک کنند. مدارس می‌توانند مؤثرترین سازنده‌های سرمایه اجتماعی هم داخل کلاس و هم خارج از آن باشند. برای تحقق این هدف می‌بایست فعالیت‌های جدیدی در برنامه‌ریزی درسی مدارس قرار گیرد: مثلاً مهارت‌هایی چون احترام به دیگران، اعتماد، یک‌دلی، و مهارت‌های فرایندهای گروهی، مانند حل کشمکش، حل مسئله مشارکتی، و تصمیم‌گیری منطقی باید به‌عنوان آموزش‌های اساسی در محتوای برنامه

درسی مدارس متوسطه وارد شود (Wilson 1997). ترویج اعتماد اجتماعی و اعتماد نهادی، احترام، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، بردباری، و سعه صدر در ارتباطات میان افراد و شهروندان در برنامه درسی رسمی و پنهان می‌تواند به گسترش و تقویت سرمایه اجتماعی در میان کودکان پردازد؛ علاوه بر این، برنامه درسی فوق برنامه که از طریق فعالیت‌های گروهی، نظیر شرکت در مؤسسات خیریه، حضور در مراسم مذهبی، و عضویت در گروه‌های طرفدار محیط‌زیست نمود می‌یابد نیز از منابع مؤثر در ایجاد سرمایه اجتماعی در میان کودکان است (Allan and Cats 2012).

هرچند منابع یادشده بر اهمیت ورود مفاهیم سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی صحه می‌گذارند، نتایج پژوهش‌گران داخل کشور بی‌توجهی به این مفاهیم در کتاب‌های درسی به‌منزله نماینده اصلی نظام برنامه‌ریزی درسی کشور را نشان می‌دهد. نتایج پژوهش قاسمی و قدسیه (۱۳۹۰) در تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نظر عناصر تشکیل‌دهنده مفهوم سرمایه اجتماعی نشان داد که بیش‌ترین مؤلفه اشاره‌شده در متن به هنجارها و سپس ارزش‌های اجتماعی - فرهنگی، اعتماد، و قابلیت اعتماد و مشارکت مربوط است و مؤلفه کیفیت تعامل کم‌ترین سهم را به‌خود اختصاص می‌دهد. حبیبی‌فر (۱۳۹۲) مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را در کتاب *مطالعات اجتماعی پایه ششم* بسیار کم‌رنگ می‌داند. هم‌چنین، تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی مقطع متوسطه (دوم) نشان داد که مؤلفه‌های هنجارهای اجتماعی و اعتماد چندان موردتوجه قرار نگرفته و درباره مؤلفه شبکه‌ها فقط به زیرمجموعه‌ای خاص و در سطح خرد نظیر خانواده تأکید شده است. بنابراین، بازنگری در مجاری اجتماعی کردن اولیه، یعنی خانواده، مدرسه، دوستان، و خصوصاً کتاب‌های درسی (به‌عنوان مجرای انتقال مفاهیم اجتماعی به کودکان)، ضرورتی دوچندان پیدا می‌کند (سیاه‌پوش ۱۳۸۷).

باتوجه به جدیدالتأسیس بودن دوره متوسطه اول و نبود پژوهش‌هایی درمورد کتاب‌های دوره راه‌نمایی یا متوسطه اول، این پژوهش به بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی براساس دیدگاه رابرت پاتنام در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول می‌پردازد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف بنیادی و نحوه گردآوری داده‌ها براساس سیاهه تحلیل در روش تحلیل محتواست.

جامعه آماری این پژوهش همه کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول، شامل ۴۴ جلد کتاب درسی سال ۱۳۹۵ چاپ شده در دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی است. باتوجه به ماهیت موضوع پژوهش و نیز براساس جهت‌گیری‌های غالب در هر دسته از عناوین کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول، چهار عنوان *مطالعات اجتماعی، فارسی، پیام‌های آسمانی، و تفکر و سبک زندگی*، در سه پایه هفتم، هشتم، و نهم و در مجموع سیزده جلد کتاب به‌عنوان نمونه در نظر گرفته شد و تمامی محتوای کتاب‌های مذکور مورد تحلیل قرار گرفت. در این تحقیق، کتاب‌هایی جزو نمونه آماری محسوب می‌شوند که قابلیت تحلیل و بررسی مفاهیم اجتماعی و فرهنگی را دارند. در واقع، انتخاب اسناد این پژوهش در زمره شیوه‌های غیراحتمالی، به‌روشی هدف‌مند، و به‌سبک حضور و غیاب (غربال‌گری) بود (محمدی‌مهر ۱۳۹۴). نیز در این پژوهش، کتاب‌هایی که بیش‌تر انتظار می‌رفت مفهوم سرمایه اجتماعی را پوشش دهند انتخاب و سایر کتاب‌ها از محدوده نمونه آماری حذف شدند. کتاب‌های درسی نمونه آماری مورد نظر باتوجه به ساعات برنامه درسی، حدود ۳۵ درصد از برنامه هفتگی مدارس را به خود اختصاص می‌دهند.

ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش سیستم رمزگذاری مؤلفه‌ها و شاخص‌های محقق‌ساخته‌ای بوده است که می‌توان از آن به‌عنوان چک‌لیست یاد کرد. برای ساخت این چک‌لیست، بعد از مطالعه پژوهش‌های داخلی و خارجی، نخست مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از دیدگاه پاتنام مشخص شد که عبارت‌اند از: شبکه‌ها، هنجارهای هم‌یاری، و اعتماد. آن‌گاه، تمامی شاخص‌های مهم با قابلیت قرار گرفتن در زیرمجموعه سه مؤلفه مذکور دسته‌بندی شد. بدین‌سان، چک‌لیست نهایی سنجش سرمایه اجتماعی مشتمل بر ۶۳ شاخص بود که ۲۴ شاخص به سنجش مؤلفه شبکه‌ها، ۲۱ شاخص به سنجش مؤلفه هنجارهای هم‌یاری، و ۱۸ شاخص به سنجش مؤلفه اعتماد ارتباط یافت. در جدول ۱، به نمونه‌ای از نحوه احصای شاخص‌ها و مقوله‌ها اشاره شده است.

جدول ۱. مؤلفه‌ها و برخی از شاخص‌های سنجش سرمایه اجتماعی
براساس نظریه پاتنام و منابع استخراجی شاخص‌ها

منابع	شاخص‌ها	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی براساس نظریه پاتنام
موسوی و دیگران (۱۳۹۲)، عباس‌زاده و دیگران (۱۳۹۱)، اعظمی (۱۳۹۱)، زارع شاه‌آبادی و ترکان (۱۳۹۱)، Grootaert et al. (2005), Nakagawa and Shaw (2004)	تشویق به عضویت در سازمان‌های مردم‌نهاد و انجمن‌های داوطلبانه غیرانتفاعی	شبکه‌ها

بنی فاطمه و دیگران (۱۳۹۱)، علینی (۱۳۹۱)، Grootaert et al. (2005)	تأکید بر حفظ هم‌بستگی در جامعه	
هنرور و دیگران (۱۳۹۴)، فصیحی (۱۳۹۲)، موسوی و دیگران (۱۳۹۲)، علینی (۱۳۹۱)	تأکید بر احترام به پدر و مادر و سایر اعضای خانواده	هنجارهای هم‌پاری
خوش‌فر و دیگران (۱۳۹۲)، موسوی و دیگران (۱۳۹۲)، لیستر و دیگران (۲۰۰۲)، اسپیبرگ (۲۰۰۱)	تشویق به حفظ محیط‌زیست و تمیزنگه‌داشتن آن	
خوش‌فر و دیگران (۱۳۹۲)، پورمحمدی و دیگران (۱۳۹۰)، میرزاخانی اندریان (۱۳۷۹)، Nakagawa and Shaw (2004)	ترغیب به احساس عدم غریبی با افراد ناآشنا	اعتماد
فصیحی (۱۳۹۲)، موسوی و دیگران (۱۳۹۲)، عباس‌زاده و دیگران (۱۳۹۱)، علینی (۱۳۹۱)	تأکید بر امانت‌داری	

واحد ثبت در این پژوهش در بخش متن‌ها و پرسش‌ها به صورت جمله و در تصاویر چنین در نظر گرفته شد که هر تصویر براساس شاخص‌ها به واحدهایی تقسیم شده و بعداً مورد شمارش قرار گیرد. واحد متن نیز در قالب صفحات کتاب است.

برای صحت روایی چک‌لیست، نخست از طریق مطالعه ادبیات تحقیق و مطالعات داخلی و خارجی، مؤلفه‌های مربوطه به دقت استخراج و چک‌لیست‌های مدنظر تدوین شد. سپس، برای ارزیابی کمی روایی محتوا و جهت اطمینان از انتخاب مهم‌ترین و صحیح‌ترین محتوا، از نسبت روایی محتوا استفاده شد. برای تعیین روایی محتوایی، چک‌لیست در اختیار پانزده تن از استادان برنامه‌ریزی درسی و سه تن از صاحب‌نظران جامعه‌شناسی قرار گرفت و از آنان خواسته شد تا هریک از مقوله‌ها را براساس طیف سه‌بخشی لیکرت «گویه ضروری است»، «گویه مفید است، ولی ضروری نیست»، و «گویه ضرورتی ندارد» طبقه‌بندی کنند (Lawshe 1975).

براساس تعداد متخصصانی که سؤالات را ارزیابی کرده‌اند، حداقل مقدار CVR قابل قبول براساس جدول لاوشه برابر ۰/۵۳ محاسبه شد و شاخص‌ها و مقوله‌هایی که مقدار CVR محاسبه شده برای آن‌ها کمتر از ۰/۵۳ بود از آزمون کنار گذاشته شدند؛ به‌علت این‌که براساس شاخص روایی محتوایی، روایی محتوایی قابل قبولی نداشتند.

برای سنجش اعتبار ابزار تحقیق، از روش ویلیام اسکات (Scott) استفاده شد (اسکات ۱۳۹۱). به منظور سنجش اعتبار، ده درصد از کل محتوای کتاب‌های مورد بررسی به روش تصادفی نمونه‌گیری شد و در زمینه تحلیل مفاهیم، در معرض کدگذاری مجدد

پژوهش‌گر دوم قرار گرفت. سپس، ضریب قابلیت اعتماد با بهره‌گیری از فرمول اسکات محاسبه شد. گرچه میزان ضریب پایایی به نوع تحقیق بستگی دارد، در تجزیه و تحلیل محتوا، باید از ۰/۷۰ بزرگ‌تر باشد (محمدی‌مهر ۱۳۹۴). در این پژوهش، میانگین ضریب پایایی برای چک‌لیست برابر ۰/۸۹ تعیین شد که باتوجه‌به بزرگی آن از ۰/۷۰ چک‌لیست اعتبار بالایی دارد.

روش تجزیه و تحلیل پژوهش حاضر از نوع تحلیل فراوانی است. برای پردازش و تحلیل داده‌های حاصل از دو مرحله قبلی، از دو روش آمار توصیفی و روش آنترپوی شانون استفاده شد. آمار توصیفی برای توصیف فراوانی شاخص‌ها مورد استفاده قرار گرفت که شامل تنظیم جدول فراوانی است. در ادامه، برای یافتن ضریب اهمیت هریک از شاخص‌ها و در مراحل بعدی، ضرایب اهمیت مؤلفه‌های سرمایه فرهنگی و اجتماعی و مقایسه ضرایب آن‌ها، روش آنترپوی شانون به کار گرفته شد. براساس این روش، که به مدل جبرانی مشهور است، محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول از نقطه‌نظر منابع مورد نظر (کتاب‌های انتخاب‌شده در پایه‌های سه‌گانه دوره متوسطه اول) و مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی و فرهنگی طبقه‌بندی و تجزیه و تحلیل شد. برای نیل به این هدف، ابتدا پیام‌های مربوط به مقوله‌های سرمایه اجتماعی از طریق روش‌های آمار توصیفی و در قالب جدول فراوانی شاخص‌ها به صورت فراوانی شمارش شد. نحوه محاسبه فراوانی نیز به این ترتیب است که حضور هر شاخص در صفحه در جدول مربوطه ثبت و به آن امتیاز یک داده شد. عدد یک ارزش رقمی ندارد و فقط نماد استفاده از آن مؤلفه است. آن‌گاه، براساس داده‌های جدول فراوانی، جدول داده‌ها به‌هم‌جار شد (مرحله اول)؛ در مرحله بعد، بار اطلاعاتی هریک از مؤلفه‌ها و شاخص‌ها محاسبه شد و در ستون‌های مربوط قرار گرفت (مرحله دوم)؛ و در نهایت، با استفاده از بار اطلاعاتی شاخص‌ها و مؤلفه‌ها، ضریب اهمیت هریک از آن‌ها محاسبه شد (مرحله سوم) (آذر ۱۳۸۰).

مراحل اشاره‌شده را در چهارچوب روابط زیر می‌توان بیان کرد:

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی به‌هم‌جارشده براساس فرمول ۱ به‌دست می‌آید:

فرمول ۱:

$$p_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}}$$

در این فرمول:

P = هنجار شده ماتریس فراوانی

F = فراوانی مقوله

i = شماره پاسخ‌گو

j = شماره مقوله

m = تعداد پاسخ‌گو

n = تعداد مقوله

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه می‌کنیم و در ستون‌های مربوطه قرار می‌دهیم. برای این منظور از فرمول ۲ استفاده می‌شود:

فرمول ۲:

$$E_j = K \sum_{i=1}^m |p_{ij} \ln p_{ij}| \quad (j=1,2,\dots,n) \quad k = \frac{1}{\ln m}$$

در این فرمول:

E = بار اطلاعاتی مقوله

Ln = لگاریتم نپری

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها ($j=1, 2, \dots, n$)، ضریب اهمیت هر یک از آن‌ها محاسبه می‌شود. هر مقوله‌ای که بار اطلاعاتی بیش‌تری داشته باشد از درجه اهمیت (W_j) بیش‌تری برخوردار است. برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه ذیل استفاده می‌شود:

فرمول ۳:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

در این فرمول:

W_j = درجه اهمیت

۴. یافته‌ها

برای ورود به بحث، نخست مشخصات مربوط به محتوای کتاب‌های دوره متوسطه اول از نظر تعداد صفحات و عناصر محتوا، اعم از تعداد جملات متن، پرسش‌ها، فعالیت‌ها، و تعداد اشاره‌های تصاویر به شرح جدول ۲ بیان می‌شود.

جدول ۲. مشخصات مربوط به محتوای کتاب‌های دوره اول متوسطه

عنوان کتاب	مجموع صفحات	تعداد جملات متن	تعداد جملات پرسش‌ها و فعالیت	تعداد اشاره‌های تصاویر	مجموع کل واحدها
پیام‌های آسمانی	۴۱۶	۴۴۷۰	۴۸۳	۱۱۸	۵۰۷۱
فارسی	۴۳۵	۳۲۸۳	۶۲۷	۱۳۵	۴۰۴۵
مطالعات اجتماعی	۵۴۸	۵۴۹۳	۱۴۹۶	۱۰۹۱	۸۰۸۰
تفکر و سبک زندگی	۲۸۱	۱۲۰۰	۱۰۷۷	۲۰۷	۲۴۸۴
مجموع	۱۶۸۰	۱۴۴۴۶	۳۶۸۳	۱۵۵۱	۱۹۶۸۰

در جدول ۳، نخست فراوانی واحدهای مربوط به شاخص‌های موردنظر در کل صفحات کتاب‌های موجود مشخص شد و سپس برای تعیین مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت آن‌ها با استفاده از روش تحلیل آنتروپی شانون به داده‌های هنجارشده تبدیل شد. سپس، مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت هم برای هریک از شاخص‌های مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی برآورد گردید. براین اساس، بالاترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به شاخص ترغیب به ارتباط با دیگران برای حل مشکلات در سطح فردی و اجتماعی با بار اطلاعاتی ۰/۹۹۶ و ضریب اهمیت ۰/۰۲۵ بوده، میانگین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت برای شاخص‌های سرمایه اجتماعی به ترتیب برابر ۰/۶۶۴ و ۰/۰۱۷ است. در میان ۲۴ شاخص مؤلفه شبکه‌ها نیز شاخص ترغیب به ارتباط با دیگران در جهت حل مشکلات در سطح فردی و اجتماعی، بالاترین بار معادل و ضریب اهمیت را دارد. در مقابل، ده شاخص دارای بار معادل و ضریب اهمیت کم‌تر از حد میانگین بوده، شاخص تأکید بر شرکت در مراسم جشن و عروسی و شادی بار معادل و ضریب اهمیت کم‌تری در مقایسه با سایر شاخص‌ها دارد. هم‌چنین در میان ۲۱ شاخص مؤلفه هنجارهای هم‌یاری، شاخص تأکید بر محترم‌شمردن دوستان و سایر اعضای جامعه بالاترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت را به خود اختصاص داده، در مقابل، پنج شاخص دارای بار معادل و ضریب اهمیت کم‌تر از حد میانگین بوده، شاخص تأکید بر استفاده درست و منصفانه از امکانات شهری کم‌ترین بار معادل و ضریب اهمیت را دارد. در نهایت، در میان هجده شاخص مؤلفه اعتماد، شاخص ترغیب به صداقت در عمل و گفتار بالاترین بار معادل و ضریب اهمیت را دارد و در مقابل، پنج شاخص دارای بار معادل و ضریب اهمیت کم‌تر از حد میانگین بوده، دو شاخص توصیه به متعهدبودن نهادهای قضایی و انتظامی و توصیه به صحت مطالب رسانه‌های جمعی داخلی دارای بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت صفر است.

جدول ۳. توزیع فراوانی مؤلفه‌ها، داده‌های به‌هنجارشده، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت هریک از شاخص‌های مربوط به سرمایه اجتماعی در کتاب‌های دوره اول متوسطه

ضریب اهمیت	بار اطلاعاتی	مجموع	تفکر و سبک زندگی		مطالعات اجتماعی		فارسی		پیام‌های آسمانی		شاخص‌های هریک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی
			فراوانی به‌هنجار	فراوانی	فراوانی به‌هنجار	فراوانی	فراوانی به‌هنجار	فراوانی	فراوانی به‌هنجار	فراوانی		
0/008	0/353	26	0	0	0/808	21	0	0	0/192	5	ترغیب به عضویت و کمک به مؤسسات خیریه	شبکه‌ها
0/002	0/09	35	0/028	1	0/971	34	0	0	0	0	تأکید بر شرکت در مراسم جشن و عروسی	
0/015	0/578	10	0/1	1	0/2	2	0	0	0/7	7	سفارش به حضور در مراسم ختم و خاک‌سپاری آشنایان و همسایگان	
0/018	0/755	22	0/136	3	0/636	14	0/136	3	0/091	2	تشویق به مشارکت در گروه و انجمن‌های علمی، ادبی، و هنری	
0/019	0/745	14	0/214	3	0/286	4	0/5	7	0	0	تشویق به حضور در نمایشگاه‌های فرهنگی، هنری، و علمی	
0/024	0/991	25	0/12	3	0/48	12	0/16	4	0/24	6	تأکید بر ورزش‌های گروهی و عضویت در باشگاه‌های ورزشی	
0/015	0/617	49	0/571	28	0/367	18	0/061	3	0	0	سفارش به حضور در فعالیتهای اردویی	

ضرب اهمیت	بار اطلاعاتی	مجموع	تفکر و سبک زندگی		مطالعات اجتماعی		فارسی		پیام‌های آسمانی		شاخص‌های هر یک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی
			فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی		
0/003	0/122	24	0	0	0/958	23	0/042	1	0	0	ترغیب به شرکت در شوراها و اتحادیه‌ها	۸
0/008	0/346	54	0	0	0/814	44	0/185	10	0	0	تشویق به عضویت در سازمان‌های مردم‌نهاد	۹
0/025	0/996	74	0/257	19	0/283	21	0/229	17	0/230	17	ترغیب به ارتباط با دیگران در جهت حل مشکلات در سطح فردی و اجتماعی	۱۰
0/017	0/719	100	0/07	7	0/62	62	0/25	25	0/06	6	توصیه به تعاون، همکاری، و هم‌پاری	۱۱
0/020	0/865	58	0/103	6	0/517	30	0/172	10	0/20	12	تشویق به مشورت با دیگران برای تصمیم‌گیری	۱۲
0/019	0/791	144	0/075	11	0/586	85	0/193	28	0/145	20	تأکید بر اهمیت جایگاه نهاد خانواده	۱۳
0/022	0/932	11	0/272	3	0/272	3	0/090	1	0/363	4	تشویق به عیادت از بیماران	۱۴
0/018	0/747	16	0/0625	1	0/625	10	0/188	3	0/125	2	تأکید بر روابط دوستانه در خارج از محیط مدرسه و کار	۱۵
0/019	0/817	64	0/281	18	0/531	34	0/109	7	0/078	5	ترغیب به رفت‌وآمد با خویشاوندان	۱۶
0/017	0/714	24	0/125	3	0/333	8	0/416	10	0/125	3	تشویق به رفت‌وآمد با دوستان و همسایگان	۱۷
0/006	0/243	19	0	0	0/894	17	0/105	2	0	0	تأکید بر مردم‌سالاری و مشارکت در احزاب سیاسی	۱۸
0/005	0/225	34	0	0	0/911	31	0/058	2	0/029	1	ترغیب به شرکت در انتخابات	۱۹

ضریب اهمیت	بار اطلاعاتی	مجموع	تفکر و سبک زندگی		مطالعات اجتماعی		فارسی		پیام‌های آسمانی		شاخص‌های هر یک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی
			فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی		
0/016	0/667	37	0	0	0/621	23	0/189	7	0/189	7	تشویق به شرکت در راه‌پیمایی	۲۰
0/003	0/123	56	0	0	0/053	3	0/018	1	0/928	52	تشویق به شرکت در نمازهای جمعه و جماعات	۲۱
0/012	0/491	29	0	0	0/759	22	0/172	5	0/069	2	ترغیب به شرکت در مراسم جشن و عزاداری مذهبی	۲۲
0/021	0/881	115	0/043	5	0/313	36	0/330	38	0/313	36	تأکید بر حفظ هم‌بستگی در جامعه	۲۳
0/013	0/557	21	0	0	0/190	4	0/095	2	0/714	15	آشناسازی دانش‌آموزان با فواید و مضرات شبکه‌های اجتماعی مجازی	۲۴
0/023	0/973	121	0/181	22	0/264	32	0/355	43	0/198	24	تأکید بر احترام به پدر و مادر و سایر اعضای خانواده	۱
0/023	0/981	63	0/27	17	0/333	21	0/190	12	0/206	13	تأکید بر محترم‌شمردن دوستان و سایر اعضای جامعه	۲
0/023	0/951	47	0/127	6	0/255	12	0/383	18	0/234	11	تشویق به رعایت ادب و خوش‌رویی در برخورد با دیگران	۳
0/012	0/506	21	0	0	0/143	3	0/095	2	0/762	16	توصیه به قرض‌دادن پول	۴
0/017	0/708	154	0/019	3	0/325	50	0/097	15	0/558442	86	تأکید بر کمک مالی و احسان در مواقع نیاز به دوستان و مستمندان	۵

هنگام‌های هم‌پاری

ضرب اهمیت	بار اطلاعاتی	مجموع	تفکر و سبک زندگی		مطالعات اجتماعی		فارسی		پیام‌های آسمانی		شاخص‌های هر یک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی
			فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی		
0/016	0/672	72	0/069	5	0/653	47	0/222	16	0/055	4	القای احساس مفید واقع شدن در خانواده و جامعه	۶
0/022	0/922	88	0/170	15	0/443	39	0/25	22	0/136	12	تشویق به هم‌دردی و هم‌دلی با دیگران	۷
0/021	0/907	170	0/141	24	0/470	80	0/152	26	0/235	40	افزایش حس مسئولیت‌پذیری	۸
0/020	0/867	129	0/196	27	0/496	63	0/086	11	0/220	28	تشویق به کمک به دیگران در گرفتاری‌ها و مشکلات غیرمالی	۹
0/014	0/606	134	0/067	9	0/701	94	0/037	5	0/194	26	تأکید بر رعایت قانون و نظم	۱۰
0/017	0/725	111	0/036	4	0/396	44	0/072	8	0/495	55	تشویق به عدم تجاوز به حقوق دیگران	۱۱
0/015	0/601	102	0/029	3	0/676	69	0/059	6	0/235	24	ترغیب به پای‌بندی به رفتار عدالت‌آمیز در برخورد با دیگران	۱۲
0/016	0/669	94	0/032	3	0/234	22	0/085	8	0/649	61	نظارت همگانی و امر به معروف و نهی از منکر	۱۳
0/019	0/782	37	0/405	15	0/270	10	0/324	12	0	0	دعوت به تحمل اندیشه‌های گوناگون و مخالف	۱۴
0/018	0/768	30	0/133	4	0/6	18	0/2	6	0/067	2	تشویق به آزادی بیان و نقدپذیری	۱۵
0/018	0/768	34	0/176	6	0/617	21	0/029	1	0/176	6	ترغیب به ایجاد تفاهم و آشتی	۱۶

تحلیل محتوای کتاب‌های دوره متوسطه اول برحسب میزان توجه ... ۴۱

ضریب اهمیت	بار اطلاعاتی	مجموع	تفکر و سبک زندگی		مطالعات اجتماعی		فارسی		پیام‌های آسمانی		شاخص‌های هر یک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی
			فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی		
0/012	0/508	148	0/067	10	0/798	118	0/048	7	0/088	13	تشویق به حفظ محیط‌زیست و تمیزنگه‌داشتن آن	۱۷
0/011	0/492	94	0/032	3	0/787	74	0/032	3	0/149	14	تأکید بر استفاده درست و منصفانه از امکانات شهری	۱۸
0/020	0/84	301	0/026	8	0/265	80	0/345	104	0/362	109	تشویق به گذشت از جان خود در راه آرمان‌های جامعه	۱۹
0/02	0/825	77	0/389	30	0/078	6	0/090	7	0/441	34	توصیه به عفو و چشم‌پوشی از خطاهای دیگران	۲۰
0/020	0/848	43	0/023	1	0/372	16	0/325	14	0/279	12	ترغیب به ترجیح منافع جمعی بر منافع شخصی	۲۱
0/023	0/988	71	0/127	9	0/295	21	0/239	17	0/338	24	ترغیب به صداقت در عمل و گفتار	۱
0/023	0/952	82	0/378	31	0/292	24	0/159	13	0/171	14	تشویق به صراحت و رک‌گویی	۲
0/020	0/859	30	0/367	11	0/333	10	0/267	8	0/033	1	توصیه به خوش‌بینی	۳
0/020	0/861	91	0/253	23	0/088	8	0/494	45	0/164	15	تأکید بر امید در زندگی	۴
0/02	0/834	58	0/155	9	0/138	8	0/138	8	0/569	33	سفارش به خودداری از غیبت و تهمت‌زدن به دیگران	۵
0/01	0/41	63	0	0	0/159	10	0/032	2	0/809	51	القای مفوردانستن دروغ	۶

اعداد

ضرب اهمیت	بار اطلاعاتی	مجموع	تفکر و سبک زندگی		مطالعات اجتماعی		فارسی		پیام‌های آسمانی		شاخص‌های هر یک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی
			فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی	فراوانی به‌هیچ‌جا	فراوانی		
0/018	0/747	48	0/064	4	0/213	10	0/106	5	0/617	29	تشویق به وفای به عهد	۷
0/019	0/791	13	0/077	1	0/077	1	0/461	6	0/385	5	سفارش به رازداری و حفظ اسرار دیگران	۸
0/014	0/582	25	0/2	5	0/2	5	0/04	1	0/56	14	تأکید بر امانت‌داری	۹
0/020	0/846	117	0/170	20	0/06	7	0/453	53	0/316	37	توصیه به دوستی با دیگران	۱۰
0/022	0/944	79	0/126	10	0/189	15	0/342	27	0/342	27	تشویق به محبت و دل‌سوزی و دوست‌داشتن	۱۱
0/015	0/652	48	0/020	1	0/625	30	0/062	3	0/291	14	تأکید بر اهمیت احساس امنیت در جامعه	۱۲
0/022	0/908	66	0/106	7	0/196	13	0/454	30	0/242	16	تأکید بر احساس آرامش با حضور خوشاوندان	۱۳
0/023	0/955	26	0/192	5	0/384	10	0/154	4	0/269	7	ترغیب به احساس عدم غریبی با افراد ناآشنا	۱۴
0/006	0/251	103	0	0	0/902	93	0/087	9	0/009	1	توصیه به متعهدبودن عملکرد نهادهای دولتی	۱۵
0	0	37	0	0	1	37	0	0	0	0	توصیه به متعهدبودن نهادهای قضایی و انتظامی	۱۶
0/002	0/105	30	0	0	0/966	29	0	0	0/033	1	توصیه به متعهدبودن نهادهای قانون‌گذاری	۱۷
0	0	4	0	0	1	4	0	0	0	0	توصیه به صحت مطالب رسانه‌های جمعی داخلی	۱۸

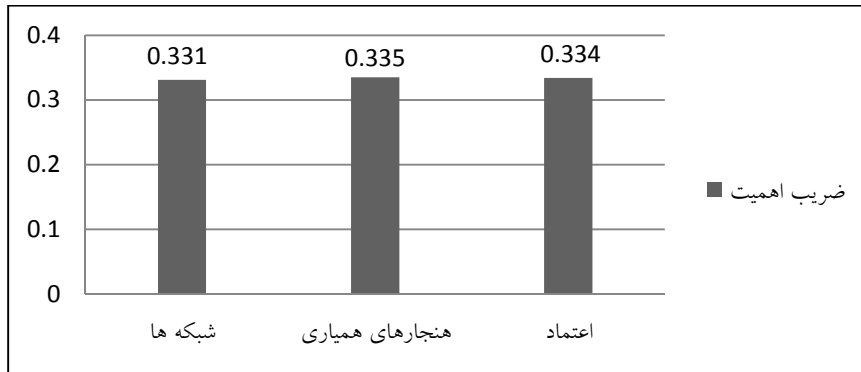
جدول ۴، که در واقع خلاصه‌ای از جدول ۲ است، فراوانی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، بار اطلاعاتی، و ضریب اهمیت را برای مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی نشان می‌دهد. براساس جدول ۳، مجموع فراوانی ابعاد تحلیل شده در ارتباط با مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کتاب‌های مورد بررسی ۴۱۲۲ مورد بود که معادل ۰/۲۱ فراوانی‌های ثبت شده در کل کتاب‌های نمونه آماری دوره متوسطه بود. هم‌چنین، میانگین فراوانی‌ها در میان سه مؤلفه معادل ۱۳۷۴ برآورد شد. در میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، مؤلفه هنجارهای هم‌یاری با فراوانی ۲۰۷۰ واحد و ۵۰/۲۱ بیش‌ترین سهم را دارد و کم‌ترین سهم نیز مربوط به مؤلفه اعتماد با ۹۹۱ فراوانی و ۲۴/۰۴ است. مؤلفه شبکه‌ها نیز مشتمل بر ۱۰۶۱ فراوانی و ۲۵/۷۴ است. هم‌چنین، مؤلفه هنجارهای هم‌یاری در سطحی بالاتر از میانگین و دو مؤلفه شبکه‌ها و اعتماد در سطحی پایین‌تر از حد میانگین قرار دارد.

میانگین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت برای مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی، به ترتیب برابر ۰/۹۹۵ و ۰/۳۳۳ است. بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های اعتماد و هنجارهای هم‌یاری و اعتماد به سطح میانگین بسیار نزدیک و اختلاف میان آن‌ها بسیار جزئی است. به همین ترتیب، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه هنجارهای هم‌یاری، که در اندازه جزئی بالاتر از سایر مقادیر است، معادل ۱/۰۰۱ و ۰/۳۳۵ محاسبه شده است. بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه اعتماد معادل ۱ و ۰/۳۳۴ و کم‌ترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه شبکه‌ها معادل ۰/۹۸۵ و ۰/۳۳۱ است که در نمودار ۱، این اختلاف‌ها به تصویر کشیده شده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی مؤلفه‌ها، داده‌های به‌هنجار شده، بار اطلاعاتی

و ضریب اهمیت هر یک از مؤلفه‌های مربوط به سرمایه اجتماعی در کتاب‌های دوره اول متوسطه

ضریب اهمیت هر مؤلفه	بار اطلاعاتی هر مؤلفه	درصد فراوانی مؤلفه	مجموع مؤلفه‌ها	تفکر و سبک زندگی		مطالعات اجتماعی		فارسی		پایه‌های آسمانی		فراوانی سرمایه فرهنگی
				فراوانی به‌هنجار	فراوانی	فراوانی به‌هنجار	فراوانی	فراوانی به‌هنجار	فراوانی	فراوانی به‌هنجار	فراوانی	
۰/۳۳۱	۰/۹۸۵	۲۵/۷۴	۱۰۶۱	۰/۲۴۳	۱۱۲	۰/۳۱۰	۵۶۱	۰/۲۴۵	۱۸۶	۰/۱۸۸	۲۰۲	شبکه‌ها
۰/۳۳۵	۱/۰۰۱	۵۰/۲۱	۲۰۷۰	۰/۴۶۳	۲۱۵	۰/۵۰۶	۹۱۹	۰/۴۵۳	۳۴۶	۰/۵۴۴	۵۹۰	هنجارهای هم‌یاری
۰/۳۳۴	۱	۲۴/۰۴	۹۹۱	۰/۲۹۴	۱۳۶	۰/۱۸۴	۳۳۵	۰/۳۰۲	۲۳۱	۰/۲۶۸	۲۸۹	اعتماد
۱		۱۰۰	۴۱۲۲	۱	۴۶۳	۱	۱۸۱۵	۱	۷۶۳	۱	۱۰۸۱	مجموع

نمودار ۱. ضریب اهمیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های دوره اول متوسطه

۵. نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از سؤال پژوهشی نشان داد که فراوانی، بار اطلاعاتی، و ضریب اهمیت مؤلفه شبکه‌ها به ترتیب معادل ۱۰۶۱، ۱، و ۰/۳۳۱، مؤلفه هنجارهای هم‌یاری ۲۰۷۰، ۱/۰۰۱، و ۰/۳۳۵، و مؤلفه اعتماد ۹۹۱، ۰/۹۸۵، و ۰/۳۳۴ است. بدین ترتیب، علی‌رغم آن‌که میزان فراوانی مؤلفه هنجارهای هم‌یاری بیش از مؤلفه شبکه‌ها برآورد شد، از میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، براساس مقایسه بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت، بیش‌ترین توجه به مؤلفه هنجارهای هم‌یاری بوده و بعدازآن، متوجه مؤلفه شبکه‌ها و درنهایت مؤلفه اعتماد است. بدین ترتیب، نتایج بررسی‌های پژوهش‌گر با نتایج تحقیق سیدنورانی و دیگران (۱۳۹۴)، قاسمی و قدسیه (۱۳۹۰)، آلان و کاتس (۲۰۱۲)، هانگ و دیگران (۲۰۰۹)، اندرسون (۱۳۸۷)، و پرینت و کلمن (۲۰۰۳) مطابقت دارد و درمقابل، با نتایج تحقیقات حبیبی‌فر (۱۳۹۲) و ولی‌پور (۱۳۹۰) ناهم‌سوست.

در تبیین این سؤال می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفان کتاب‌های دوره متوسطه اول با اختصاص ۰/۲۱ از حجم محتوای کتاب‌های یادشده به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی به‌خوبی توانسته‌اند از ظرفیت‌های کتب اشاره‌شده در بازتاب مؤلفه‌های مذکور بهره‌جویند. مقایسه بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی هر یک از کتاب‌های نمونه آماری نیز بیان‌گر این واقعیت است که علی‌رغم وضعیت مطلوب مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کل کتاب‌های موردبررسی، ضریب اهمیت مؤلفه شبکه‌ها در کتاب‌های پیام‌های آسمانی و ضریب اهمیت مؤلفه اعتماد در کتاب‌های مطالعات اجتماعی از سایر مؤلفه‌ها در جایگاه پایین‌تری قرار دارد. مؤلفه شبکه‌ها نیز علی‌رغم این‌که درمیان سه مؤلفه، کم‌ترین میزان

توجه را دارد، از لحاظ بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت وضعیت قابل قبولی دارد. شبکه‌ها که به نوعی نشان‌دهنده بعد عینی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود، خاستگاه دو مؤلفه دیگر، یعنی اعتماد و هنجارهای هم‌یاری است. مشارکت مردم در اداره حکومت و تعیین سرنوشت خود از اهداف غایی مؤلفه شبکه‌ها به‌شمار می‌رود و توجه مناسب کتاب‌های پیام‌های آسمانی به این مؤلفه نیز نشان می‌دهد که نویسندگان کتاب‌های درسی به خوبی نتوانسته‌اند از ظرفیت اجتماعی دین اسلام بهره‌گیرند؛ چراکه خلاف غالب ادیان و مکاتب، که بر بعد فردی دین توصیه دارند، دین اسلام قدرت را در جماعت می‌داند و بخش اعظم مناسک عبادی صورت جمعی دارند.

بررسی شاخص‌های مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های یادشده نشان از کم‌رنگ بودن اعتماد اجتماعی در کتاب‌های فارسی و پیام‌های آسمانی و اعتماد نهادی در اغلب کتاب‌های درسی دارد که با توجه به اهمیت این دو حوزه، اعتماد باید بیش‌ازپیش مدنظر نویسندگان کتاب‌های درسی قرار گیرد. علاوه بر این، شایسته است که مسئله شبکه‌های اجتماعی مجازی، که به نوعی دغدغه عصر حاضر محسوب می‌شود، به نحو مطلوب، در بین شاخص‌های سرمایه اجتماعی مورد توجه قرار گیرد تا در دوره رونق فردگرایی افراطی، سرمایه‌های اجتماعی بتواند کارآیی ارتباطی اجتماع را افزایش دهد و برقراری رفاه اجتماعی در یک جامعه مردم‌سالار مشاهده شود.

بررسی شاخص‌های مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد که شاخص‌های تأکید بر شرکت در مراسم جشن، عروسی، و شادی، ترغیب به شرکت در شوراها و اتحادیه‌ها، ترغیب به شرکت در انتخابات، و تشویق به شرکت در نمازهای جمعه و جماعت در گروه شاخص‌های مؤلفه شبکه‌ها دارای کم‌ترین میزان توجه‌اند و در بین شاخص‌های مؤلفه اعتماد، شاخص‌های مربوط به اعتماد نهادی کم‌ترین میزان توجه را دارند؛ امری که سیاه‌پوش (۱۳۸۷) بر وجود آن در دوران حاضر تأکید دارد. در حالی که اعتماد به نهادهای اجتماعی به دلیل ثبات آن‌ها راحت‌تر است تا اعتماد به افراد و این خود می‌تواند زمینه بروز هنجارهای هم‌یاری از نوع مبادلات قابل تنظیم را افزایش دهد، چراکه فرد از ساختار و جمع توقع دارد تا پاداش او را ادا کند.

بنابراین، براساس نتایج پژوهش، پیش‌نهادهای زیر ارائه می‌گردد:

۱. افزایش میزان توجه به مؤلفه شبکه‌ها در کتاب‌های پیام‌های آسمانی و معرفی حضور در گروه‌ها و تقویت ارتباط با دیگر افراد جامعه به‌عنوان یک ضرورت اجتماعی؛

۲. تقویت جایگاه مؤلفه اعتماد در کتاب‌های مطالعات اجتماعی و تأکید بیش‌تر بر اعتماد اجتماعی و نهادی؛
۳. توجه به اعتماد میان مردم و حکومت و نهادهای رسمی و رسانه‌ها، که با عنوان اعتماد نهادی تعبیر می‌گردد، در کتاب‌های درسی برای تحقق اعتماد در سطح کلان؛
۴. پررنگ‌تر کردن اعتماد اجتماعی برای تقویت هم‌زمان سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و برون‌گروهی؛
۵. تأکید بر نقش شوراها و انجمن‌های ملی و محلی برای کاهش تصدی‌گری دولتی و نیز ایجاد سازمان‌های میانجی در میان دولت و مردم؛
۶. تقویت جایگاه مردم‌سالاری و مشارکت حقیقی مردم در احزاب سیاسی برای تقویت مؤلفه شبکه‌ها در کتاب‌های درسی؛
۷. تقویت جایگاه تحمل اندیشه‌های گوناگون و مخالف و تشویق به آزادی بیان و نقدپذیری برای استحکام مؤلفه هنجارهای هم‌یاری.

کتاب‌نامه

- ابوالحسن تنهایی، حسین و زهرا حضرتی صومعه (۱۳۸۸)، «بررسی نظری پژوهش‌های اجتماعی در ایران»، فصل‌نامه علوم رفتاری، س ۱، ش ۱.
- آذر، عادل (۱۳۸۰)، «بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، س ۱۱، ش ۳۷ و ۳۸.
- اسکات، ویلیام (۱۳۹۱)، *تئوری حساب‌داری مالی*، ترجمه علی پارسائیان، تهران: ترمه.
- اعظمی، گودرز (۱۳۹۱)، *بررسی تطبیقی رابطه سرمایه اجتماعی با هویت اجتماعی دو قوم لک و لرد در شهر کوه‌دشت*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تبریز: دانشگاه تبریز.
- افشانی، سیدعلی‌رضا و دیگران (۱۳۸۸)، «اعتماد اجتماعی در شهر یزد: تحلیلی از سطوح و عوامل»، فصل‌نامه جامعه‌شناسی کاربردی، س ۲۰، ش ۳۶.
- اندرسون، جون بی (۱۳۸۷)، «سرمایه اجتماعی و یادگیری دانش‌آموز»، ترجمه محمد لعل علی‌زاده و اعظم مقدس، *مجله راه‌برد یاس*، ش ۱۵.
- اوجاقلو، سجاد و محمدجواد زاهدی (۱۳۸۴)، «بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین ساکنان شهر زنجان»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، س ۶، ش ۴.
- باستانی، علی‌رضا و سیدمحمدجواد رزمی (۱۳۹۳)، «رتبه‌بندی غیرمستقیم استان‌های ایران برحسب سرمایه اجتماعی»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *رفاه اجتماعی*، س ۱۴، ش ۵۵.

تحلیل محتوای کتاب‌های دوره متوسطه اول برحسب میزان توجه ... ۴۷

برنامه درسی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱)، مصوب جلسات ۸۵۷ الی ۸۷۲ شورای عالی آموزش و پرورش تاریخ ۱۳۹۰/۱۲/۹ الی ۱۳۹۱/۶/۲۸.

بنی فاطمه، حسین و دیگران (۱۳۹۱)، «بررسی ارتباط بین سرمایه اجتماعی و سبک زندگی محیط‌زیستی در بین شهروندان شهر تبریز»، *دوفصل‌نامه جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه*، س ۱، ش ۲.

بیدل، پری‌ناز و علی‌اکبر محمودزاده (۱۳۹۱)، «بررسی میزان تعلق اجتماعی مردم به جامعه ایران و رابطه آن با اعتماد اجتماعی و فردگرایی: مطالعه موردی شهر مشهد»، *فصل‌نامه رفاه اجتماعی*، س ۵، ش ۲. پاتنام، رابرت (۱۳۹۲)، *دموکراسی و سنت‌های مدنی*، ترجمه محمدتقی دل‌فروز، تهران: جامعه‌شناسان.

پورمحمدی، محمدرضا، کریم حسین‌زاده دلیر، و عیسی پیری (۱۳۹۰)، «تحلیلی بر دگرگونی کیفی سرمایه اجتماعی در نظام شهری، نمونه موردی: نظام شهری استان آذربایجان شرقی»، *مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*، س ۱، ش ۳.

تنکابنی، فروزان، علی‌رضا یوسفی، و نرگس کشتی‌آرای (۱۳۹۴)، «طراحی اهداف مبتنی بر توسعه سرمایه اجتماعی در برنامه درسی آموزش عالی ایران»، *دوفصل‌نامه مطالعات برنامه درسی آموزش عالی*، س ۶، ش ۱۱.

حبیبی‌فر، محمد (۱۳۹۲)، *تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم براساس شاخص‌های سرمایه اجتماعی و دیدگاه معلمان شهر گنبد کاووس*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

خوش‌فر، غلام‌رضا، رضا بارگاهی، و شهاب کرمی (۱۳۹۲)، «سرمایه اجتماعی و پایداری شهری، مطالعه موردی: شهر گرگان»، *فصل‌نامه مطالعات شهری*، س ۲، ش ۸.

روحانی، حسن (۱۳۸۸)، «درآمدی بر نظریه سرمایه فرهنگی»، *فصل‌نامه راه‌برد*، س ۱۸، ش ۵۳. ذاکر صالحی، غلام‌رضا (۱۳۸۷)، «پارادوکس سرمایه اجتماعی تحصیل‌کردگان ایرانی: بررسی رابطه آموزش عالی و سرمایه اجتماعی در ایران»، *فصل‌نامه آموزش مهندسی ایران*، س ۱۰، ش ۴۰.

زارع شاه‌آبادی، اکبر و رحمت‌الله ترکان (۱۳۹۱)، «رابطه سرمایه اجتماعی و قانون‌گریزی در بین شهروندان شهر یزد»، *فصل‌نامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، س ۸، ش ۲۷.

سبحانی‌نژاد، مهدی، رضا جعفری هرنندی، و حسن نجفی (۱۳۹۴)، «تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه از لحاظ میزان توجه به مباحث سبک زندگی اسلامی مبتنی بر سوره مبارکه حجرات»، *فصل‌نامه اندیشه‌های نوین تربیتی*، س ۱۱، ش ۴۱.

سرمد، زهره، عباس بازرگان، و الهه حجازی (۱۳۹۳)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: آگاه. سروش، مریم و حسین افراسیابی (۱۳۸۹)، «سرمایه اجتماعی، هویت، و مشارکت اجتماعی جوانان شیراز»، *دوفصل‌نامه علمی تخصصی پژوهش جوانان فرهنگ و جامعه*، ش ۵.

سیدنورانی، سیدمحمدرضا و دیگران (۱۳۹۴)، «بررسی نقش آموزش در ایجاد سرمایه اجتماعی در ایران (۱۳۶۰-۱۳۹۰)»، *فصل‌نامه علمی پژوهشی رشد و توسعه اقتصادی*، س ۵، ش ۴۴.

سیاه‌پوش، امیر (۱۳۸۷)، «فرا تحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران»، *فصل‌نامه راه‌برد فرهنگ*، ش ۳.

- شارع‌پور، محمود (۱۳۸۳)، «ابعاد و کارکردهای سرمایه اجتماعی و پی‌آمدهای ناشی از فرسایش آن»، مجموعه مقالات همایش بررسی مسائل اجتماعی ایران، تهران: دانشگاه پیام نور.
- عباس‌زاده، محمد و دیگران (۱۳۹۱)، «انواع سرمایه‌ها، حلقه مفقوده در تبیین شادکامی دانشجویان (دانشجویان دانشگاه تبریز)»، فصل‌نامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، س ۱۳، ش ۵۱.
- عسکری‌مقدم، رضا (۱۳۸۲)، «بررسی متون کتاب‌های فارسی دوره دبستان از نظر تشکیل سرمایه اجتماعی با تأکید بر اعتماد اجتماعی»، همایش سیاست‌ها و مدیریت برنامه‌های رشد و توسعه در ایران، تهران.
- علاقه‌بند، علی (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران: روان.
- علینی، محمد (۱۳۹۱)، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، قم: بوستان کتاب.
- غفاری، غلام‌رضا (۱۳۸۳)، اعتماد اجتماعی در ایران، تحلیل یافته‌های پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۹۲)، اسلام و سرمایه اجتماعی با تأکید بر رویکرد فرهنگی، تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگ، هنر، و ارتباطات.
- فیلد، جان (۱۳۹۲)، سرمایه اجتماعی، ترجمه غلام‌رضا غفاری و حسین رضایی، تهران: کویر.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۶)، پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه غلام‌عباس توسلی، تهران: حکایت قلم نوین.
- فولادیان، احمد (۱۳۸۸)، «بررسی میزان سرمایه اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی مشهد»، فصل‌نامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، س ۶، ش ۲۱.
- قاسمی، وحید و نازیلا قدسیه (۱۳۹۰)، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نظر عناصر تشکیل‌دهنده مفهوم سرمایه اجتماعی»، فصل‌نامه تعلیم و تربیت، ش ۱۰۸.
- کلمن، جیمز (۱۳۹۰)، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نی.
- گیدنز، آنتونی و کارن بردسال (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی.
- مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰).
- مجموعه قانون برنامه چهارم و پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱)، اداره کل تدوین و تنقیح قوانین و مقررات، تهران: معاونت پژوهش، تدوین و تنقیح قوانین و مقررات معاونت حقوقی ریاست جمهوری اسلامی ایران.
- موسوی، میرنجم، محمد حسنی، و ایوب منوچهری میان‌دوآب (۱۳۹۲)، «تحلیل سرمایه اجتماعی شهروندان و تأثیر آن بر کیفیت زندگی، مورد مطالعه: محله‌های شهر میان‌دوآب»، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، س ۴، ش ۴۲.
- محمدی‌مهر، غلام‌رضا (۱۳۹۴)، روش تحلیل محتوا: راه‌نمای عملی تحقیق، تهران: دانش‌نگار.
- موحد، مجید، روح‌الله مظفری، و سمانه علی‌زاده (۱۳۹۱)، «مطالعه رابطه سرمایه فرهنگی با اعتماد نهادی»، فصل‌نامه مطالعات توسعه اجتماعی، س ۱، ش ۳.

میرزاخانی اندریان، محمد (۱۳۷۹)، بررسی ارتباط نگرش به رشته تحصیلی با عملکرد تحصیلی و تأثیر سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی روی آن‌ها در میان دانشجویان دوره روزانه کارشناسی دانشگاه تبریز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تبریز: دانشگاه تبریز.

نازک تبار، حسین و رضا ویسی (۱۳۸۷)، «واکاوی رابطه سرمایه اجتماعی خانواده با تحصیل فرزندان»، فصل‌نامه فرایند مدیریت و توسعه، دوره ۲۱، ش ۲ و ۳.

نیازی، محسن و محمد کارکنان (۱۳۸۶)، «تبیین جامعه‌شناختی رابطه سرمایه فرهنگی خانواده با هویت اجتماعی جوانان»، فصل‌نامه مطالعات ملی، ش ۸، ش ۳.

هنرور، محسن، رضا پاسیان خمیری، و محدثه طراوت (۱۳۹۴)، «ارزیابی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در شهر ایرانی از دریچه متون کهن ادبیات فارسی»، فصل‌نامه علمی پژوهشی نظر، ش ۱۲، ش ۳۳.

ولی‌پور، آسیه (۱۳۹۰)، تحلیل محتوای کتب علوم اجتماعی مقطع متوسطه با تکیه بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

Allan, J. and R. Cats (2012), *Social Capital Children Young People Implication for Practice Policy and Research*: University of Bristol.

Bourdieu, P. (1986), *The forms of Capital*, J. G. Richardson (ed.).

Francois, P. and J. Zabognik (2005), "Trust, Social Capital and Economic Development", *Journal of the European Economics Association*, vol. 3, no. 1.

Ghamari, M. (2012), "The Relationship of Social Capital and Happiness among High School Students of Karaj City", *International Journal of Academic Research in Business and Socialsciences*, vol. 2, no. 1.

Grootaert, C. et al. (2005), "Measuring Social Capital an Integrated Questionnaire", *World Bank Working Paper, Sociology of Education*, no. 75.

Hanifan, L. J. (1916), "The Rural School Community Center", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, no. 67.

Hao, F. (2011), *Social Capital, Solidarity, and Cohort Effect—an Analysis of the Production of Social Capital among Union Miners in Harlan Country, Kentucky*: Master Thesis.

Helliwell, J. and R. Putnam. (2007), "Education and Social Capital", *Eastern Economic Journal*, vol. 33, no. 1.

Huang, J., H. M. Brink, and W. Groot (2009), "A Meta-Analysis of the Effect of Education on Social Capital", *Journal of the Economic of Education Review*, Working Paper, vol. 9 and 10, no. 28.

Jarvela, S. (2011), *Social and Emotional Aspects of Learning*, University Of Oulu: Finland.

Kim, H. (2012), "Determinants of Individual Trust in Global Institutions: the Role of Social Capital and Transnational Identity", *Journal of the Sociology Mind*, no. 2 and 3.

Lawshe C. H. (1975), "A Quantitative Approach to Content Validity", *Personnel Psych*, no. 28.

Nakagawa, Y. and R. Shaw (2004), "Social Capital: A Missing Link to Disaster Recovery", *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, vol. 22, no. 1.

- Print, M and D. Coleman. (2003), "Towards Understanding of Social Capital and Citizenship Education", *Cambridge Journal of Education*, vol. 33, no. 1.
- Putnam, R. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Touchstone Books by Simon & Schuster Publisher.
- Schultz, T. W. (1960), "Capital Formation by Education", *Journal of Political Economy*, vol. 68.
- Tonkaboni, F., A. Yousefy, and N. Keshtiaray (2014), "The Relationship between The Curriculum of Highereducation and Social Capital", *Journal of Education and Training*, vol. 1, no. 1.
- Wilson, P. A. (1997), "Building Social Capital: A Learning Agenda for the Twenty First Century", *Urban Studies*, vol. 34, no. 5-6.